

ПРИЖБИЛО О. В.,
аспірант кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.9

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ІМПУЛЬСИВНОЇ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті проаналізовано та узагальнено психологічні поняття імпульсивної поведінки та запропоновано авторське визначення імпульсивної злочинної поведінки. Розглянуто співвідношення імпульсивної злочинної поведінки з категорією предметної діяльності, а також із рефlekсами та інстинктами.

Ключові слова: імпульсивна поведінка, імпульсивне діяння, імпульсивні злочини, злочинна діяльність, установка, рефlekси, інстинкти.

В статье проанализированы и обобщены психологические понятия импульсивного поведения и предложено авторское определение импульсивного преступного поведения. Рассмотрено соотношение импульсивного преступного поведения с категорией предметной деятельности, а также с рефlekсами и инстинктами.

Ключевые слова: импульсивное поведение, импульсивное действие, импульсивные преступления, преступная деятельность, установка, рефlekсы, инстинкты.

The article analyzes and generalizes the psychological concepts of impulsive behavior and proposed the author's definition of impulsive criminal behavior. Considered the correlation of impulsive criminal behavior with the category of object-oriented activity, and also with reflexes and instincts.

Key words: impulsive behavior, impulsive action, impulsive crime, criminal activity, attitude, reflexes, instincts.

Вступ. Відповідальність за злочини, які в тій чи іншій мірі детерміновані неусвідомленими психічними процесами, залишається складною та малодослідженою. Безспірною є лише позиція законодавця, що особа вважається неосудною і підлягає звільненню від кримінальної відповідальності, якщо в момент вчинення злочину не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними. Але якщо поведінкою особи керували неусвідомлені психічні процеси за відсутності медичного критерію, то відповідальність не виключається.

Неусвідомлені психічні процеси та їх роль у поведінці людини почали вивчатися ще на початку ХХ ст. Психологія має важливі надбання у їх дослідженні. «Заперечення існування неусвідомлюваних компонентів правової поведінки, яке можна бачити в літературі, варто вважати проявом певного консерватизму її представників» [9, с. 136]. «Психологічні поняття, що використовуються кримінальним законом, можуть застосовуватися лише в тому їх значенні й обсязі, яке встановлене психологічною наукою. Кримінальний закон, не створюючи цих понять, лише встановлює їх юридичне значення і кримінально-правові наслідки наявності чи відсутності в діянні цих психологічних фактів» [3, с. 87]. Однак у кримінальному законодавстві, а саме в психологічних поняттях, які воно використовує, немає жодної згадки про роль неусвідомлюваних процесів психіки людини. Однією із форм посягання усвідомленого і неусвідомленого у вчиненні злочину є імпульсивна поведінка.

Певний вклад у дослідження імпульсивної поведінки, в тому числі і злочинної, внесли вітчизняні і зарубіжні науковці, роботи яких стали підґрунтям написання статті, такі як О.М. Бандурка, В.М. Бурдін, М.І. Єнікеєв, В.М. Дрьомін, А.Ф. Зелінський, В.Н. Кудрявцев, А.Л. Мартенко, С.Л. Рубінштейн, А.В. Савченко, Д.М. Узнадзе, А.М. Шабуніна та інші вчені.

Постановка завдання. Необхідність упровадження категорії імпульсивності в суб'єктивні ознаки складу злочину поряд із виною та її формами не повинна викликати жодних заперечень, адже це дасть змогу перейти на якісно новий рівень регламентації інституту вини з урахуванням саме неусвідомлених психічних процесів, про що мова буде йти в наших подальших публікаціях. З огляду

на досвід попередників та аналізуючи сучасні розробки, автор намагається проаналізувати та здійснити узагальнення певних концепцій щодо визначення поняття феномену імпульсивної злочинної поведінки. Для вирішення завдання потрібно опрацювати два напрями: психологічний (стосується безпосередньо імпульсивної поведінки як психічного явища) і кримінальний (стосується вчинення імпульсивних злочинів). Для детальнішого вивчення імпульсивної злочинної поведінки розглянуто її співвідношення з категорією предметної діяльності, а також із рефlekсами та інстинктами.

Результати дослідження. На нашу думку, є доцільним розпочати з психологічних аспектів імпульсивної поведінки людини, оскільки поведінка, в тому числі й імпульсивна, є предметом вивчення психології. Імпульсивна поведінка, поєднана із суспільно-небезпечними діями особи, лише тоді потрапляє у кримінальну сферу.

«Імпульсивні акти – один із видів психомоторики, деформовані дії, які взяли під впливом сильних емоцій форму психічних актів, часом безглуздих, мимоволі скоєних» [12, с. 45].

«Імпульсивність – особливість поведінки людини (у стійких формах – риса характеру), яка полягає у схильності діяти по першому спонуканню, під впливом зовнішніх обставин або емоцій. Імпульсивна людина не обдумує свої вчинки, не зважає всі «за» і «проти», вона швидко і безпосередньо реагує і нерідко настільки ж швидко кається у своїх діях» [13, с. 128].

«Терміном «імпульсивність» позначається швидкість, з якою емоція стає спонукальною силою вчинків і дій без їхнього попереднього обмірковування і свідомого рішення виконати їх» [11, с. 179].

«Імпульсивна дія – це дія-розрядка, дія-спалах, коли вихідне спонукання (роздратування, невдоволення тощо), створене ситуацією, без зважування та оцінки його як мотиву, безпосередньо переходить у дію. Поняття імпульсивної поведінки пов'язано не з характером наслідків, які настали, а з джерелом самої поведінки. Якщо джерелом вольової поведінки є свідоме рішення суб'єкта, то джерело імпульсивної поведінки – імпульс актуальної потреби, який минув свідомий вольовий контроль і безпосередньо вилився в дію (або, навпаки, загальмував дію людини, як це буває при розгубленості)» [10, с. 42, 206].

С.Л. Рубінштейн стверджує, що «імпульсивність характеризується силою спонукань, швидкістю, з якою вони оволодівають моторною сферою і переходять у дію, стійкістю, з якою вони зберігають свою дієву силу. Імпульсивність включає обумовлюючу її вразливість і емоційну збудливість у співвідношенні з динамічною характеристикою тих інтелектуальних процесів, які їх опосередковують і контролюють. Імпульсивність – той бік темпераменту, яким він пов'язаний із прагненням, із витоками волі, з динамічною силою потреб як спонукань до діяльності, зі швидкістю переходу спонукань у дію» [15, с. 672].

А.М. Шабуніна, провівши комплексне кримінально-правове дослідження імпульсивних злочинів, вказує, що «імпульсивність – досить постійна риса особистості, зміст якої зумовлено минулим життєвим досвідом суб'єкта. При цьому імпульсивність характеризується роботою свідомості, що виражається в усвідомленості фактичного матеріалу, обмеженого рамками ситуації, в якій протікає імпульсивна поведінка, і в доцільності, яка характеризується наявністю загального стратегічного плану дії, спрямованого на задоволення потреби» [19, с.30].

А.М. Шабуніна виокремлює найхарактерніші ознаки імпульсивної поведінки:

- 1) усвідомленість фактичного матеріалу, обмеженого рамками ситуації, в якій протікає імпульсивна поведінка;
- 2) цілеспрямованість, яка полягає в наявності загального стратегічного плану дії, спрямованого на задоволення потреби;
- 3) має два етапи: «виникнення потреби – задоволення потреби», неопосередковані процесом мотивації;
- 4) має у своїй основі на моторному рівні динамічний стереотип;
- 5) легко переходить у вольову дію завдяки акту об'єктивації [19, с. 41].

Більшість цих ознак вдало описують імпульсивну злочинну поведінку, однак те, що імпульсивна поведінка легко переходить у вольову дію завдяки акту об'єктивації, потребує уточнення. Справа в тому, що «необхідність об'єктивації виникає завжди лише у разі ускладнення обставин – у ситуаціях утруднення виконання завдання, і акти мислення стають необхідними лише в цих ситуаціях» [18, с. 186]. У разі імпульсивної поведінки, яка має яскраво виражений експресивний характер, в особи не завжди є можливість раціоналізувати свої дії, у неї просто не вистачає часу та можливості думати про моральну та правову сторону своїх вчинків під дією різноманітних психічних станів, які детермінують імпульсивну поведінку. «Нам доводиться підніматись на рівень об'єктивації, якщо перед нами постає нове, більш-менш складне завдання, яке потребує відповідно нового вирішення» [18, с. 186]. Імпульсивні дії по своїй суті стереотипізовані та стандартизовані, і досягти акту об'єктивації, тобто перейти від імпульсивної поведінки до вольової, не завжди виявляється можливим. Особливо це стосується вищезгаданих осіб, які перебувають у певних психічних станах, які провокують імпульсивну злочинну поведінку.

Залежно від того, які психічні стани винних осіб призвели до ослаблення свідомого контролю і викликали імпульсивну поведінку, А.Ф. Зелінський розрізняє чотири види імпульсивних злочинів: «1) вчинені у стані глибокого алкогольного сп'яніння; 2) афективні, тобто вчинені у стані сильного душевного хвилювання; 3) злочини осіб, які перебувають у хворобливому стані; 4) так звані «парадоксальні», або швидкоплинні» [7, с. 80].

Дискусійним є виокремлення парадоксальних (швидкоплинних) злочинів у межах саме цієї класифікації, адже парадоксальність не можна віднести ні до якого психічного стану, який провокував би імпульсивну злочинну поведінку. А.Ф. Зелінський пояснює парадоксальні злочини як «важкозрозумілі парадокси душевної діяльності, які відбуваються у поспіху як моментальна і абсолютно несподівана реакція на загалом-то звичайну ситуацію» [7, с. 88]. На нашу думку, парадоксальні злочини належать до злочинів з імпульсивною злочинною поведінкою, але як самостійний вид. У їх основі лежать, по-перше, неусвідомлені психічні установки, про які ми ще згадаємо, по-друге, звички-автоматизми, які не усвідомлюються, однак можуть повернутися під свідомо-вольовий контроль. Звички-автоматизми не варто плутати зі звичними формами поведінки (звичні вчинки, соціальні звички), в основі яких лежить закріплена під впливом обставин і в результаті багаторазового задоволення потреба в певній поведінці, що має моральне або правове значення. Такі соціальні звички виражають ставлення індивіда до суспільства і властиві звичним злочинам.

«Багато злочинів вчиняються імпульсивно, спонтанно, без спеціально сформованої мети. Ці злочинні акти утворюють клас малоусвідомлених реакцій. Імпульсивні дії регулюються установками – підсвідомими мотивами, загальною особистісною спрямованістю» [1, с. 434], – наголошують О.М. Бандурка, С.П. Бочарова та О.В. Землянська. «Імпульсивна поведінка не є повністю хаотичною. Вона по-своєму логічна, оскільки відповідає глибинній фіксованій установці особистості» [7, с. 76], – писав А.Ф. Зелінський. Характеризуючи імпульсивну злочинну поведінку, А.В. Савченко вказує на те, що «кожна імпульсивна дія – це, так би мовити, прискорена реакція на зовнішню ситуацію за участю свідомих і несвідомих компонентів. Адекватна оцінка конкретної життєвої ситуації, що впливає на поведінку, не є повною за умови існування імпульсу. У суб'єкта відсутнє не тільки належне уявлення про ситуацію, але й про той сенс, який він у неї вкладає. Оцінка ситуації визначається особистісними настановами і, отже, протікає за участю та під впливом несвідомого психічного» [16, с. 62]. Як бачимо, загальною тут є позиція про наявність психологічної установки у вчиненні імпульсивного злочину.

Як зазначав Д.М. Узнадзе, основним предметом досліджень якого була експериментальна психологія установки, «у звичайному акті нашої поведінки ми можемо розкрити наявність двох окремих, істотно різних планів діяльності нашої психіки – плану «імпульсивної» і плану «опосередкованої» діяльності» [18, с. 156].

План імпульсивної діяльності Д.М. Узнадзе пов'язує з відсутністю в особи уваги до об'єкта діяльності і наявністю в нього неусвідомленої установки, яка визначає діяльність особи взагалі і роботу його психіки зокрема. «Імпульсивна поведінка протікає під знаком повної залежності від імпульсів, що впливають із поєднання умов внутрішнього і зовнішнього середовища, – під знаком безпосередньої і безумовної залежності від актуальної ситуації, яка оточує суб'єкта кожної миті» [18, с. 157].

«Установка – це готовність організму або суб'єкта до вчинення певної дії або реагування у певному напрямі» [8, с. 152]. Мається на увазі, що готовність особи належить до періоду, який передуює скоєнню злочинного діяння. «Виникнувши на базі головних чинників поведінки (потреба, ситуація) і інтегрувавши в себе їхні характеристики, установка постає тим психологічним механізмом, який керує поведінкою і, отже, складовими його функціями і процесами, опосередковуючи вплив середовища на психіку» [17, с. 7].

Імпульсивний злочин не завжди вчиняється несподівано. Йому передують досить тривалий процес формування особистості злочинця, на який впливає безліч чинників, таких як умови виховання, найближче оточення, соціальне середовище, звички тощо. «Імпульсивні злочинні акти не можна розглядати як різновид випадкових злочинів. Вони, як правило, закономірно зумовлені індивідуальними особливостями імпульсивних злочинців. Імпульсивність поведінки не може беззастережно розглядатися як пом'якшувальна обставина. Часто вона характеризує сталу соціально-негативну якість особистості, її вкрай знижену соціальну відповідальність» [5, с. 311]. Такої ж позиції дотримується і О.Л. Мартенко, зазначаючи, що вчинення імпульсивного злочину «є у певному сенсі закономірним для особи, коли сам характер ситуативних обставин дає змогу судити, що є для неї криміногенним» [9, с. 140].

Таким чином, імпульсивна злочинна поведінка не обов'язково спонтанна, нерідко імпульсивний злочин є результатом криміногенності самої особистості злочинця, деформованості його соціальних настанов та невміння вчасно мобілізувати свою волю, а також перешкодити виникненню стану, що привів до імпульсивної розрядки.

Дискусійним питанням у розумінні сутності імпульсивної злочинної поведінки та імпульсивних злочинів залишається їх співвідношення з діяльністю як активним, цілеспрямованим процесом,

невід'ємним складником якої є її предметність. Ґрунтовно дослідивши це питання, В.М. Дрьомін пише: «Варто визнати, що «діяльнісна» концепція злочинності не є всеосяжною» [4, с. 533]. На його думку, ця наукова конструкція не може бути використана в аналізі імпульсивних злочинів, які позбавлені ознак злочинної діяльності. «У цьому разі потрібно розмежовувати психологічний зміст поняття «діяльність», яке використовується в аналізі поведінки конкретного індивіда, і соціальний зміст діяльності, що розуміється як соціальна практика» [4, с. 533].

«Основними характеристиками діяльності є предметність і суб'єктність. Предметність – це характеристика, яка властива тільки людській діяльності і проявляється насамперед у поняттях мови, соціальних ролях, цінностях. Суб'єктність означає, що людина сама є носієм своєї активності, власним джерелом перетворення зовнішнього світу, дійсності. Суб'єктність виражається в намірах, потребах, мотивах, установках, стосунках, що визначають спрямованість і вибірковість діяльності в особистісному сенсі, тобто значенні діяльності для самої людини» [14, с. 286].

На думку автора, проявам імпульсивної злочинної поведінки характерна лише суб'єктність діяльності. У вчиненні імпульсивного злочину дії особи перестають характеризуватися предметністю, особа втрачає свою соціальну роль, однак її потреби, мотиви, установки, звички та мета і визначають її спрямованість.

Останнє, на що хотілося б звернути увагу, це взаємозв'язок імпульсивної поведінки та різного роду рефлексів та інстинктів. Допускаючи змішування фізіологічного і психічного рівнів вищої нервової діяльності, деякі дослідники припускаються помилок, плутаючи рефлекторні (інстинктивні) реакції з імпульсивними діями. На думку С.Л. Рубінштейна, імпульсивна поведінка є проміжною формою активності між інстинктивною і вольовою: «Імпульсивна дія виникає переважно тоді, коли потяг вимкнувся з інстинктивної дії, а вольове ще не організовано або вже дезорганізовано» [15, с. 554]. Ставлячи в один ряд рефлекторні та інстинктивні реакції, А.Ф. Зелінський вказує: «Варто виходити з того фундаментального факту, що «несвідоме» – не фізіологічне, а психічне явище. Це відрізняє його від різного роду рефлекторних, інстинктивних реакцій, які не визнаються діями» [6, с. 138]. Тобто рефлекси та інстинкти не можуть мати кримінально-правового значення.

Іншої позиції дотримується В.М. Бурдін, який у своєму дослідженні вказує, що «інстинкт – явище складніше, ніж рефлекс. На відміну від рефлексів, прояви яких можна чітко помітити у поведінці людини, інстинкти проявляються не так явно. Будь-який рефлекс – це фіксована стандартна реакція на певний подразник. Інстинкти значно слабше прив'язані до конкретного стимулу, ніж рефлекси. Рефлекторна реакція обов'язково буде виконана, тоді як послідовність інстинктивних дій може бути перервана. Так, інстинкт самозбереження може зумовлювати рефлекторні рухи, зокрема, коли людина, торкаючись гарячого предмета, різко забирає руку. Не буде помилкою стверджувати, що всі безумовні рефлекси безпосередньо відображають існування того чи іншого інстинкту людини. Водночас той ж інстинкт самозбереження зумовлює і таку цілеспрямовану діяльність, як пошук людиною житла, їжі. Таку діяльність людини також можна назвати інстинктивною, проте розглядати її нарівні з рефлекторною було би неправильно» [2, с. 203]. Тому В.М. Бурдін, розрізняючи рефлекси та інстинкти, наголошує на тому, що рефлекторні рухи здебільшого не контролюються та не усвідомлюються людиною, тобто не можуть бути кримінально-значимими, на відміну від інстинктивних, які майже завжди мають цілеспрямований характер.

На нашу думку, найбільш точним є судження С.Л. Рубінштейна, який відзначав, що «рефлекторних дій поза інстинктивних не існує: власне рефлекторні тільки рухи, що включаються в різні дії. Інстинктивні дії у власному розумінні слова, тобто дії, які не тільки виходять з органічних імпульсів, але і здійснюються незалежно від свідомого контролю, спостерігаються лише в ранньому дитинстві (смоктання); у житті дорослої людини вони ролі не відіграють» [15, с. 554].

Таким чином, у вивченні кримінально-значимої поведінки людини практично доводиться мати справу з двома видами власне дій (на відміну від рухів) – вольовими та імпульсивними.

Висновки. Таким чином, імпульсивна злочинна поведінка – це усвідомлена (потенційно усвідомлена) експресивна суспільно-небезпечна дія, джерелом якої є імпульс актуальної потреби, який минув свідомо-вольовий контроль і безпосередньо вилився у дію під впливом особливих психічних станів, деформованих соціальних установок та звичок автоматизмів.

Імпульсивній злочинній поведінці властиві такі ознаки:

- 1) зовнішньою формою прояву імпульсивної злочинної поведінки є емоційно-експресивна, особистісно-стереотипізована суспільно-небезпечна дія;
- 2) усвідомленість або потенційна усвідомленість фактичного матеріалу, обмеженого рамками ситуації;
- 3) може бути викликана особливими психічними станами особи, а також психологічними установками та звичками-автоматизмами;
- 4) є результатом деформованості соціальних установок особистості;

- 5) за наявності соціально-позитивної спрямованості особистості може трансформуватися у вольову поведінку за допомогою акту об'єктивації;
- 6) не містить ознак предметної діяльності, натомість не втрачає рис суб'єктної діяльності;
- 7) схильність особи діяти по першому спонуканню без попереднього обмірковування;
- 8) не є безмотивною. Мотивом є сильні почуття та емоції;
- 9) джерело імпульсивної поведінки – імпульс актуальної потреби, який минув свідомий вольовий контроль і безпосередньо вилився у дію.

Список використаних джерел:

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология: Учебник. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 596 с.
2. Бурдін В.М. Кримінально-правове значення рефлексів та автоматизмів / В.М. Бурдін. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 195–206.
3. Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве, – Ученые записки Дальневосточного гос.ун. Вып. 21, Ч.1.– Владивосток, 1968. – 188 с.
4. Дремин В.Н. Теоретические основы концепции преступной деятельности в криминологии / Виктор Николаевич Дремин. // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 65. – С. 527–539.
5. Еникеев М.И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: Учебник для вузов. – М. : Норма, 2005. – 640 с.
6. Зелинский А.Ф. Некоторые вопросы криминологии и уголовного права в связи с проблемой неосознаваемых психических процессов. //Проблемы социалистической законности. Респ. межвед. науч. сб. //Харьковский юридический институт. – 1982. – Вып. 9. – С. 134–142.
7. Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / А.Ф. Зелинский. – Харьков: Вища школа, 1986. – 168 с.
8. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2008. – 583 с.
9. Мартенко О.Л. Психологічний аналіз окремих кримінально-правових понять (за чинним КК України) : дис. канд. юр. наук : 19.00.06 / Мартенко Олександр Леонідович – Київ, 2005. – 231 с.
10. Механизм преступного поведения / Антонян Ю.М., Барановский Н.А., Дагель П.С., Дубовик О.Л., и др.; Отв. ред.: Кудрявцев В.Н. – М. : Наука, 1981. – 248 с.
11. Небылицын В.Д. Психологические исследования индивидуальных различий (Сборник работ) / Под ред. В.Д. Небылицына (Предисл. Б.Ф. Ломова и др.). – М., 1976. – 336 с.
12. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования. 2-е изд., переработ. и допол. – М., 1984. – 174 с.
13. Психологический словарь. / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др., Науч.-исслед. инс-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М., 1983. – 448 с.
14. Психология: Учебник для гуманитарных вузов. 2-е изд. / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2009. – 656 с.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 2002.– 720 с.
16. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину. Монографія. – К. : Атіка, 2002. – 144 с.
17. Узнадзе Д.Н. Общая психология / Пер. с грузинского Е.Ш. Чомахидзе; Под. ред. И.В. Имедадзе. – М. : Смысл; СПб.: Питер, 2004. – 413 с.
18. Узнадзе Д.Н. Психология установки. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
19. Шабунина А.Н. Уголовная ответственность за преступления, совершенные импульсивно : дис. канд. юр. наук : 12.00.08 / Шабунина Анжелика Николаевна – Воронеж, 1999. – 193 с.

